

2. ЗАЙМЕННИК

- 2.1. Система відмінювання займенників у протоукраїнському періоді.
- 2.2. Історія формування відмінкової парадигми займенників.
- 2.3. Словотвір займенників.
- 2.4. Висновки.

Основна література

1. Крижанівська, О.І. *Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики*, Київ, 2010.
2. *Історія української мови. Морфологія*, Німчук, В.В. (відп. ред.), Київ, Наукова думка, 1978.
3. Леута, О. І. *Старослов'янська мова*, Київ, 2017.
4. Mihaljević, M. *Slavenska poredbena gramatika, 2. dio*, Zagreb, 2014.

Додаткова література

1. Бевзенко, С.П. *Історична морфологія української мови*, Ужгород, 1960.
3. *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*, за ред. О.С. Мельничука, Київ: Наукова думка, 1966.
4. Жовтобрюх, М.А., Волох, О.Т., Самійленко, С. П., Слинько, І. І. *Історична граматики української мови*, Київ: Вища школа, 1980.
5. Popović, M., Trostinska, R. Još o međujezičnoj homonimiji hrvatsko-ruskoj i hrvatsko-ukrajinskoj.– *Zbornik Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim I.* (ur. D. Sesar). Zagreb: 2009., str. 97-109.
6. Popović, M., Trostinska, R. (izmijenjena verzija) Nešto drugačija interpretacija nekih afiksa (na materijalu hrvatskoga, ruskoga i ukrajinskoga jezika).– *Zbornik Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim I.* (ur. D. Sesar), Zagreb, 2009., str. 11-18.
7. Popović, M., Trostinska, R. Akomodacija i oko nje (hrvatsko-ukrajinsko-ruske leksičke poredbe). *Zbornik Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim III.* (ur. D. Sesar), Zagreb, 2013., str. 141-147.

Займенники відіграли значну роль у системі відмінювання слов'янських мов. За допомогою займенників оформлялися прикметники, діеприкметники, порядкові числівники, вказівні та присвійні займенники, окремі особові дієслівні форми. Система закінчень сучасних прикметників є фактично системою відмінювання давнього вказівного анафоричного займенника **и**, **ю**, **я**.

Займенники протягом своєї історії зазнали великих змін; вони нерідко змішувалися між собою, підпадали під вплив інших категорій слів, споріднювалися з ними, набували іноді спільної з ними форми. Навіть і за той порівняно невеликий відтинок часу, що простежується за писемними пам'ятками, займенники зазнали відчутних змін.

2.1 Система відмінювання займенників у протоукраїнському періоді

Уже в часи протоукраїнського періоду займенники з морфологічного погляду розпадаються на дві групи.

1. Особові займенники 1-ої та 2-ої особи всіх трьох чисел, до яких близький за своїми формами зворотний займенник *себе*. Ці займенники характеризувалися, як і зараз, відсутністю категорії роду і взагалі мали ряд ознак, спільних з іменниками, через що їх іноді називають займенниками іменної відміни. Займенники цієї групи виступали зазвичай в реченні в ролі підмета або додатка.

2. Неособові займенники, куди входили всі інші займенники, що залишилися поза першою групою. Це була досить строката група, куди входили займенники різних семантичних розрядів — вказівні, означальні, присвійні, питальні, відносні, заперечні та ін. Вони характеризувалися наявністю родових форм, тобто мали категорію роду (виняток становили лише питальні займенники *кѣто*, *чѣто*, а також відносні, неозначені та заперечні займенники, до складу яких вони входили) і своїми граматичними ознаками зближувалися з прикметниками, через що їх іноді називають займенниками прикметникової чи займенної відміни. Займенники цієї групи звичайно виступали в реченні у функції означення, хоч вказівні займенники могли виступати також у функції підмета чи додатка. До цієї групи належали також займенники, з яких сформувався сучасний предметно-особовий, чи, як його звичайно називають, особовий займенник 3-ої особи (*онѣ* > він, *оно* > воно, *она* > вона та *и*, *є*, *ѧ*).

Усі займенники, як і іменники, змінювалися за відмінками; форма кличного відмінка в них була відсутня, бо в ній у зв'язку з самим реальним значенням займенників не було потреби. Займенники мали три числа — одну, множину і двоїну, однак зворотний займенник та питальні займенники *кѣто*, *чѣто* мали лише форми однини.

Відмінювання особових і зворотного займенників. У протоукраїнській мові особові займенники 1-ої і 2-ої особи та зворотний займенник *себе* відмінювалися так:

Однина

Н. азъ, а	ты	—
Р. мене	тебе	себе
Д. мънѣ, мьнѣ, ми	тебѣ, тобѣ, ти	себѣ, собѣ, си
З. иа, мене	тіа, тебе	сія, себе
О. мъною	тобою	собою
М. мънѣ, мьнѣ	тебѣ, тобѣ	себѣ, собѣ

Множина

Н. мы	вы
Р. насъ	васъ
Д. намъ, ны	вамъ, вы
З. ны, насъ	вы, васъ
О. нами	вами
М. насъ	васъ

Двоїна

Н. вѣ	ва
З. на, наю	ва, ваю
Р. М. наю	ваю
Д. О. нама, на	вама, ва

Особові займенники – **азъ, азъ, а, ты** (однина), **мы, вы** (множина), **азъ, ва** (двоїна) - це слова з праїндоевропейськими коренями. У пам'ятках XI—XII ст. засвідчені три варіанти особового займенника першої особи: **азъ, азъ, а**, однак остання – найновіша – форма стала найбільш поширеною і витіснила решту. Займенник другої особи **ты** теж давній: він походить зі спільнослов'янського *ty. Протоукраїнський займенник **мы** походить із праслов'янського *my. Про давність форми *my свідчать усі найдавніші слов'янські пам'ятки, сучасні слов'янські та балтійські мови. Займенник другої особи множини **вы** виник із спільнослов'янського *vy. Займенники **мы, вы** не є власне формами множини до **я, ти**, вони позначають групу осіб, колектив, до складу якого входять перша (**мы**) або друга (**вы**) особи. Займенник першої особи двоїни **вѣ** (*ми двоє*) вживався переважно в церковній літературі, пізніше замінюється формою **мы**.

Відмінювання неособових займенників.

Сюди належали:

вказівні займенники: сь, се, си, ть, то, та; онъ, оно, она; и, к, га;

присвійні займенники: мои, моє, мо; твои, твоє, твоя; свои, своє, своя; нашъ, вашъ та ін.;

означальні займенники: всь, все, вса; та ін.;

питальні займенники: кьто, чьто, чьи > чии, чьє, чья; кьи > кьи, коє, кага та ін.;

заперечні займенники: никьто, ничьто, никьи, ничии та ін.;

неозначені займенники: нѣкьто, нѣчьто, нѣкьи та ін.

Окремого зауваження потребує вказівний займенник **онъ, она, оно**, який вказував на найвіддаленіший предмет у давній тричленній системі вказівних займенників. У слов'янських мовах уже найдавнішого (дописемного) періоду цей вказівний займенник почав також уживатися у функції предметно-особового займенника, поступово витісняючи форму називного відмінка іншого вказівного займенника, що був дуже близьким за своїм значенням до нього, — **и, є, га**. Сучасний український предметно-особовий займенник *він, вона, воно* якраз і сягає старовинного вказівного займенника **онъ, она, оно**.

а) Вказівні займенники: **сь, се, си; ть, то, та; онъ, оно, она; и(же), ю(же), га(же); овъ, ово, ова; такъ, тако, така; сикъ, сико, сика**. Усі ці займенники праіндоєвропейського походження. Староукраїнські пам'ятки фіксують ще й редульовані форми: **сесь, сесе, сеся**, які відомі досі в південно-західному наріччі. Займенники **онъ, оно, она** у праслов'янській мові належали до вказівних займенників, які забезпечували триступеневу характеристику предмета в просторі або в часі по відношенню до співрозмовників: **сь** — цей, найближчий, **ть** — той, віддалений, **онъ** — той, найдальший. Окремо існували також займенники **и, к, га** (<*jь, *je, *ja), що поєднували функції вказівних анафоричних (відсильних до попередніх) займенників і займенників відносних.

Відмінювання вказівних займенників

Однина

	ч.р.	ж.р.	с.р.	ч.р.	ж.р.	с.р.	ч.р.	ж.р.	с.р.
Н.	ть	та	то	и	га	к	онъ	она	оно
Р.	того	тоѣ	того	его	еѣ	его	его	еѣ	его
Д.	томуѣ	тон	томуѣ	емоѣ	ени	емоѣ	емуѣ	ени	емуѣ
З.	ть	та	то	и	я	є	онъ	она	оно
О.	тѣмь	тою	тѣмь	имь	єю	имь	имь	єю	имь
М.	томь	тон	томь	емь	ени	емь	емь	ени	емь

Множина

Н.	ти	ты	та	и	ѣ	я	они	оны	она
Р.	тѣхъ	тѣхъ	тѣхъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ
Д.	тѣмъ	тѣмъ	тѣмъ	имъ	имъ	имъ	имъ	имъ	имъ
З.	ты	ты	та	ѣ	ѣ	я	ѣ	ѣ	я
О.	тѣми	тѣми	тѣми	ими	ими	ими	ими	ими	ими
М.	тѣхъ	тѣхъ	тѣхъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ

Двоїна

Н.З.	та	тѣ	тѣ	я	и	и	она	онѣ	онѣ
Р.М.	тою	тою	тою	єю	єю	єю	єю	єю	єю
Д.О.	тѣма	тѣма	тѣма	има	има	има	има	има	има

Як анафоричний займенник **и, ѣ, та** у формі називного відмінка занепав ще в дописемний період, а в ролі відносного займенника він зафіксований у книжній мові в поєднанні з часткою **–же**. Вказівні за походженням займенники **онѣ, оно, она** та **и, ѣ, та** ще в праслов'янській мові почали виконувати функцію особового займенника третьої особи. Займенники **овѣ, ово, ова; сикѣ, сико, сика** не збереглися, а займенник **такѣ, тако, така** зберігся у всіх сучасних східнослов'янських мовах.

б) Присвійні займенники. Староукраїнська мова мала такі присвійні займенники: **мон, моє, моя; твои, твоє, твоя; сви, своє, своя; наш, наше, наша; ваш, ваше, ваша**. Ці займенники мають корені, спільні для всіх слов'янських і неслов'янських індоєвропейських мов. Пізніше виник присвійний займенник *їхній*, основа якого ускладнена прикметниковим суфіксом *-н-*.

Відмінювання присвійних займенників

Однина

	ч.р.	ж.р.	с.р.	ч.р.	ж.р.	с.р.
Н.	мон	моя	моє	нашъ	наша	наше
Р.	моєго	моєѣ	моєго	нашого	нашеѣ	нашого
Д.	моємоу	моєи	моємоу	нашомуу	нашен	нашомуу
З.	мон	моя	моє	нашъ	наша	наше
О.	монимъ	моєю	монимъ	нашемъ	нашен	нашемъ
М.	моємъ	моєи	моємъ	нашемъ	нашен	нашемъ

Множина

Н.	мои	моѣ	моя	наши	нашѣ	наша
Р.	моихъ	моихъ	моихъ	нашихъ	нашихъ	нашихъ
Д.	моимъ	моимъ	моимъ	нашимъ	нашимъ	нашимъ
З.	моѣ	моѣ	моя	нашѣ	нашѣ	наша
О.	моими	моими	моими	нашими	нашими	нашими
М.	моихъ	моихъ	моихъ	нашихъ	нашихъ	нашихъ

Двоїна

Н. З.	моя	мои	мои	наша	наши	наши
Р. М.	моєю	моєю	моєю	нашею	нашею	нашею
Д. О.	моима	моима	моима	нашима	нашима	нашима

в) Означальні займенники. Займенник **всьь, всьє, вьста** протокраїнська мова успадкувала з праслов'янської, із займенника того самого кореня утворюється і **вьсакъ, вьсако, вьсакъа**. Займенник *іниий* (< нечленні форми **инъ, ино, инна**) утворений приєднанням до кореня **ин-** суфікса вищого ступеня прикметників **-ьш-**. Займенники **самъ, само, сама** походить від спільнослов'янського **samtъ*, уживаються також похідні утворення *самий, самісінкий*.

Відмінювання означальних займенників

	Однина			Множина		
	ч.р.	ж.р.	с.р.	ч.р.	ж.р.	с.р.
Н.	всьь	всья	всьє	всьи	всьѣ	всья
Р.	всьєго	всьѣ	всьєго	всьѣхъ	всьѣхъ	всьѣхъ
Д.	всьємоу	всьєи	всьємоу	всьѣмъ	всьѣмъ	всьѣмъ
З.	всьь	всья	всьє	всьи	всьѣ	всья
О.	всьѣмь	всьєю	всьѣмь	всьѣми	всьѣми	всьѣми
М.	всьємь	всьєи	всьємь	всьѣхъ	всьѣхъ	

Двоїна

	ч.р.	ж.р.	с.р.
Н. З.	всьи	всьѣ	всьѣ
Р. М.	всьєю	всьєю	всьєю
Д. О.	всьєма	всьєма	всьєма

г) Питальні та відносні займенники **кѣто**, **чѣто** складаються з кореневих частин **кѣ**, **чѣ** і частки **-то**. Після занепаду зредукованих ѣ, ѣ внаслідок дисиміляції початкові приголосні змінилися:

кѣто — **кто** — **хто** (кт → хт – дисиміляція за способом творення);

чѣто — **что** — **што** (чт → шт – дисиміляція за способом творення) – **що** (шт → шч – асиміляція за способом творення).

Кѣ- і **чѣ-** – це фонетичні варіанти одного займенникового компонента, використані у слов'янських мовах для розрізнення назв осіб (**кѣто**) і назв речей (**чѣто**).

Н.	кѣто	чѣто
Р.	кого	чого
Д.	комѹ	чемѹ
З.	кого	чѣто
О.	цѣмь	чимь
М.	комь	чемь

Питальні займенники **кѣто**, **чѣто**, а також відносні **кѣто**, **чѣто** та заперечні **никѣто**, **ничѣто** і неозначені **нѣкѣто**, **нѣчѣто** мали лише форми однини. Живою в протоукраїнській мові уже з найдавніших часів у родовому відмінку від займенника **чѣто** була форма **чего**.

2.2. Історія формування відмінкової парадигми займенників

2.2.1. Особові та зворотний займенники

Особові займенники 1-ої та 2-ої особи і зворотний займенник *себе* після ряду змін, зокрема змін фонетичного характеру, в сучасній українській мові отримали такий вигляд:

	Однина			Множина	
Н	я	ти	—	ми	ви
Р.	мене	тебе	себе	нас	вас
Д.	мені	тобі	собі	нам	вам
З.	мене	тебе	себе	нас	вас
О.	мною	тобою	собою	нами	вами
М. .	(на) мені	(на) тобі	(на) собі	(у) нас	(у) вас

Особові займенники характеризувалися, як і зараз, суплетивізмом; різні відмінкові форми одного й того ж займенника утворювалися від різних основ. Це явище було властиве всім слов'янським, як і взагалі індоєвропейським мовам, уже з найдавніших часів і сягає, ще праіндоєвропейської мови-основи.

Деякі відмінки (зокрема давальний і знахідний однини і множини) характеризувалися наявністю двох типів форм — давніших первісних, так званих енклітичних чи коротких, і пізніших, так званих повних. Давніші з походження форми давального відмінка **ми**, **ти**, **си** були енклітичними. Потім вони вийшли з ужитку та зберігаються як архаїзми в окремих південно-західних говорах, наприклад у закарпатських: *дайте ми гусочку; буду ти на помочі* та є нормою для західнослов'янських. Утрата енклітичних форм давального відмінка особових і зворотного займенників сталася не одночасно, спочатку виходить з ужитку форма **си**, потім (XV ст.) — форма **ти**, а з XVI ст. — і форма **ми**.

Сучасна українська мова в давальному і місцевому відмінках однини має форми *мені, на мені* (пор. хорватське *мени*) замість очікуваних *мні, на мні*. Сформувалися вони, мабуть, у результаті аналогії до форми родового відмінка. Ці форми засвідчені писемними пам'ятками в XVI на початку XVII ст.

У знахідному відмінку двоїни в протоукраїнській мові уже з найдавніших часів особовий займенник 1-ої особи мав і форму **на**, яка, мабуть, була основною. Прадавня форма знахідного відмінка однини особового й зворотного займенників **ма**, **та**, **са** і новіша **мене**, **тебе**, **себе**, що виникла вже в дуже давні часи, мабуть, під впливом родового відмінка цих займенників, вживаються паралельно як у найдавніших, так і в пізніших пам'ятках. Найдавніші пам'ятки, однак, надають перевагу первісним формам. З плином часу новіші форми вживаються все частіше. Паралельне вживання цих форм фіксується пам'ятками, починаючи з XIV–XV ст. Сучасна українська мова в більшості її говорів знає переважно форми знахідного відмінка однини цих займенників *мене, тебе, себе*. Ці форми вживаються в літературній мові. Форма зворотного займенника **ся** в деяких фонетичних видозмінах широко почала вживатися в значенні афікса зворотних дієслів. У південно-західних говорах досить широко представлені й рефлeksi старіших форм, наприклад, у гуцульському говорі: *ня, ні, тя, ті*; у закарпатських говорах: *обі ноги ня боліли; я додому тя поведу*.

Множина. Зі змін суто морфологічного характеру тут лише відбувся занепад давніх форм давального і знахідного відмінків **ны**, **вы**. Вони зовсім не фіксуються, наприклад, в українських грамотах XIV–XV ст., хоч тут нерідко вживаються форми **насъ**, **васъ**.

Двоїна. Форми двоїни особових займенників 1-ої та 2-ої особи вже в найдавніші часи починають змішуватися з формами множини.

Сучасна українська мова зовсім втратила давні форми двоїни цих займенників, не залишилось від них жодних відбитків.

2.2.2. Предметно-особовий займенник

Предметно-особовий чи, як його частіше називають, особовий займенник 3-ої особи в сучасній українській мові має такі форми:

	Однина			Множина
	чол. р.	с. р.	ж. р.	
Н.	він	воно	вони	вони
Р.	його	нього	її, неї	їх, них
Д.	йому	йому	її	їм
З.	його, нього	його, нього	її, неї	їх, них
О.	ним	ним	нею	ними
М.	ньому, нім	ньому, нім	ній	них

Предметно-особовий займенник, як і особові займенники, в сучасній українській мові характеризується тим, що форми називного і непрямих відмінків утворюються від різних основ, спостерігається явище суплетивізму.

Уже найдавніші пам'ятки не фіксують давні форми називного відмінка **и, ю, я**. Обидва вказівні займенники, ввійшовши до складу однієї парадигми, дали нове займенникове утворення з новим значенням і новою синтаксичною функцією - вони стали предметно-особовим займенником.

Форми називного відмінка однини предметно-особового займенника в сучасній українській мові сформувалися із давніх форм **онъ, оно, она**. На українському ґрунті тут відбулися лише деякі зміни фонетичного характеру: у формі чоловічого роду втрачено кінцеве **ъ**, що викликало подовження звука **о** в попередньому складі з наступним перетворенням його в кінцевому результаті в **і**, та появилася приставне **в** (**онъ** > **він**); за аналогією до форм чоловічого роду приставне **в** з'явилося також у формах жіночого та середнього роду (**вона, воно**).

Форма родового відмінка однини предметно-особового займенника має форми: **його, її** та **нього, неї**. Форми **його, її** становлять закономірні рефлекси старовинних форм. Приставне **н** тут, як і в ряді інших форм цього займенника (знах. одн. **нього, неї**, орудн. одн. **ним, нею**, місц. одн. **на ньому, на нім, на ній**, род. множ. **них**, знах. множ. **них**, орудн. множ. **ними**, місц.

множ. *на них*), з'явилося внаслідок перерозкладу основ між прийменником і займенником ще на праслов'янському ґрунті.

Десь з XII ст. давні форми знахідного відмінка починають замінюватися новими, що збігаються з формами родового. Сучасна українська мова від предметно-особового займенника в знахідному відмінку має форми, що збігаються з родовим: *його, нього, її, неї*.

В українській літературній мові в орудному однини функціонує форма предметно-особового займенника, що сягає старовинної форми з початковим *н*, яке з'явилося тут з відомих причин: *ним, нею, з ним, з нею* (< **сь нимъ, сь нею**). Форми орудного відмінка зазвичай виступають у прийменникових конструкціях, що й зумовило усталення цієї займенникової форми з початковим *н*, яка за аналогією почала виступати також у порівняно рідко вживаних безприйменникових конструкціях.

У місцевому однини в сучасній українській мові поширений предметно-особовий займенник у чоловічому і середньому роді у двох формах: *(на) ньому, (на) нім*, а в жіночому роді форма: *(на) ній*. Форми *(на) нім, (на) ній* сягають старовинних форм (**въ немъ, въ ней**), а форма чоловічого-середнього роду *(на) ньому*, що є основною формою сучасної літературної мови, з'явилася під впливом форм давального відмінка.

У множині предметно-особовий займенник також характеризується су-плетивними формами: форма називного відмінка сягає давнього вказівного займенника третього ступеня (**они, она, оны**), а форми непрямих відмінків — давнього означально-вказівного займенника **и, ѿ, га**.

Інші форми множини цього займенника не потребують спеціальних пояснень: вони є закономірними рефlekсами давніх форм: *їх, від нихъ, їм* (< **имъ**), *ними* (< **ими, ними**), *на них, в них* (< **ихъ, въ них**).

Двоїна. Уже дуже давно форми двоїни предметно-особового займенника стали замінюватися відповідними формами множини. Сучасна українська мова зовсім втратила форми двоїни від предметно-особового займенника, не зберігши майже ніяких слідів. Відбитки колишньої форми давально-го-орудного двоїни віддзеркалені в оформленні орудного відмінка множини цього займенника з флексією *-ма* (*німа, з німа, з німа*) у деяких карпатських говорах.

2.2.3 Питальні займенники

Окремо серед інших неособових займенників виступали (і виступають у сучасній мові) питальні займенники **къто, чьто**, які, на відміну від інших неособових займенників, не мали окремих родових форм і форм множини та двоїни. У процесі історичного розвитку форми цих займенників зазнали

зовсім незначних змін. У сучасній українській мові форми питальних займенників **КЪТО**, **ЧЪТО** мають такий вигляд:

Н.	хто	що
Р.	кого	чого
Д.	кому	чому
З.	кого	що
О.	ким	чим
М.	(на) кому, (на) кім	(на) чому, (на) чім

Змін чисто фонетичного характеру зазнали форми називного відмінка. Тут відповідно до старовинних форм **КЪТО**, **ЧЪТО** в сучасній українській мові маємо форми *кто*, *що*.

Виникнення форми *кто* із *къто* пояснюється досить просто: після за-непаду редукованих голосних (у даному разі ъ) *к* безпосередньо опинився біля *т* і внаслідок дисиміляції перейшов у *х*: **КЪТО** > *кто* > *кто*.

Із діалектних форм цього займенника цікаво відзначити середньозакарпатські форми *тко*, *ко*, що витворилися із *кто* внаслідок метатези приголосних з наступною втратою початкового *т*: *кто* > *тко* > *ко*. Ці форми близькі до хорватського літературного *tko* і діалектного *ko*.

Становлення форми *що* із **ЧЪТО** ще не знайшло одностайного пояснення в науковій літературі. Безсумнівим вважається, що проміжною стадією між давньою формою *чъто* і сучасною українською *що* була форма *што*. Ця форма виникла безпосередньо із **ЧЪТО** внаслідок дисиміляції, що сталася після зникнення слабкого редукованого ъ: ч, опинившись поруч із *т*, перейшов у *ш*: **ЧЪТО** > *что* > *што*. Але в українській мові не збереглась ця форма, була витіснена новішою формою *що*. Лише деякі карпатські говори мають і тепер питальний займенник у формі *што*, який у такому варіанті збережений і в хорватській літературній мові – *što*. Українська форма *що* (*шчо*) утворилась із *што*, мабуть, у результаті морфологічної аналогії. У зв'язку з тим, що в непрямих відмінках (крім знахідного) зберігається звук *ч* в корені, це *ч* проникло і в форму називного-знахідного відмінків, витіснило *т* у формі *што*: *што* > *шчо* (орфогр.: *що*).

Виникнення *що* із *што* можна інтерпретувати і як результат асиміляції *т* до *ш* з наступним переходом його в *ч*, а наявність *ч* в непрямих відмінках цього займенника сприяла закріпленню цього *ч* і в називному-знахідному відмінках: *што* > *шшо* > *шчо* (орфогр.: *що*).

2.2.4. Інші неособові займенники

а) Присвійні займенники

	Однина						Множина	
	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.		
Н.	мій	моє	моя	наш	наше	наша	мої	наші
Р.	мого	мого	моєї	нашого	нашого	нашої	моїх	наших
Д.	моєму	моєму	моїй	нашому	нашому	нашій	моїм	нашим
З.	мій, мого	моє, мого	мою	наш, нашого	наше, нашого	нашу	мої, моїх	наші, наших
О.	моїм	моїм	моєю	нашим	нашим	нашою	моїми	нашими
М.	(на) моєму, моїм	(на) моєму, моїм	(на) моїй	(на) нашому, нашим	(на) нашому, нашим	(на) нашій	(на) моїх	(на) наших

У відмінюванні інших неособових займенників, зокрема вказівних, присвійних і означальних, простежуються протягом їх історії приблизно однакові зміни. Для зручності огляду цих змін зіставимо зразки відмінювання деяких вказівних, присвійних і означальних займенників сучасної української мови.

б) Вказівні займенники

	Однина						Множина	
	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.		
Н.	той	те	та	цей, сей	це, се	ця, ся	ті	ці, сі
Р.	того	того	тієї (тої)	цього	цього	цієї	тих	цих
Д.	тому	тому	тій	цьому	цьому	цій	тим	цим
З.	той, того	те, того	те, ту	цей, цього	це, цього	цю	ті, тих	ці, цих
М.	тим	тим	тією, тою	цим	цим	цією	тими	цими
О.	тому, тім	тому,тім	тій	цьому, цім	цьому, цім	цій	тих	цих

в) Означальні займенники

	Однина			Множина
	чол. р.	сер. р.	жін. р.	
Н.	весь, увесь, ввесь	все, усе	вся, уся	всі, усі
Р.	всього	всього	всієї	всіх
Д.	всьому	всьому	всій	всім
З.	весь, всього	все, всього	всю	всі, всіх
О.	всім	всім	всією	всіма
М.	всьому, всім	всьому, всім	всій	всіх

Протягом історії свого розвитку досить відчутних змін зазнали вказівні займенники. Основну роль в історії відмінювання їх зіграла аналогія займенників так званої «твердої» групи (**тѣ, то, та**) до займенників «м'якої» групи (**сь, се, си**), внаслідок чого відбулося вирівнювання форм вказівних займенників, хоч спостерігаються тут також впливи займенників інших розрядів, зокрема присвійних (наприклад, у формах родового й орудного відмінків однини жіночого роду).

Відчутних змін зазнали також присвійні й означальні займенники. Історія їх форм багато в чому нагадує історію форм вказівних займенників, у зв'язку з чим доцільно буде розглянути їх разом.

У найдавніших пам'ятках у називному відмінку звичайно виступають нечленні форми вказівних займенників **тѣ, то, та, сь, се, си**, але здавна вже виникають і членні форми шляхом поєднання перших із означально-вказівним займенником **и, є, ја**:

тѣ – **тѣ + и** > **тын**,

сь – **сь + и** > **син**,

За аналогією до непрямих відмінків, у більшості форм яких були в корені *о, е*, в формах називного однини чоловічого роду також замість кореневих *ы, и* з'являються *о, е*: **тын** — **той**, **син** — **сей**. З останніх форм органічно виникли сучасні українські форми *той, сей*. В українській літературній мові зазвичай уживаються членні стягнені форми вказівних займенників жіночого та середнього роду. Членні нестягнені форми допустимі лише у віршованих літературних творах; широко відомі в народній поезії, а також у діалектах, зокрема в північних: *тоє, цєє, тєє, тая, цяя* та ін. Що ж до присвійних і означальних займенників, то вони в сучасній українській мові мають форми, що цілком органічно сформувалися з давніх: **мій** – **мон**, **моє** – **моє**, **моя** – **мою**, **наш** – **нашь**, **ваш** – **вашь**, **увесь**, **весь** – **всьє**, **все** – **всьє** та ін. Форми місцевого відмінка однини вказівних, присвійних

і означальних займенників сучасної української мови виникли цілком фонетичним шляхом зі старовинних форм. Однак у чоловічому і середньому роді зараз переважають новіші форми, що збігаються з формами давального відмінка: *(на) тому, (на) цьому, (на) моєму, (в) усьому* та ін. Вплив давального відмінка на місцевий у займенниках чоловічого й середнього роду відбувся, під впливом відповідного явища в іменниках. Цьому могла сприяти й та обставина, що форми місцевого відмінка займенників жіночого роду здавна, ще на праслов'янському ґрунті, збігалися з формами давального відмінка.

Якщо в найдавнішу епоху в протоукраїнській мові, як і взагалі в слов'янських мовах, розрізнялися в називному і знахідному відмінках множини форми всіх трьох родів, то в сучасній українській мові, як і в інших східнослов'янських, цього розрізнення немає. Втрачати категорію роду у множині вказівні займенники, як і взагалі всі займенники так званої займенної відміни, почали десь приблизно в XIV ст. Причину втрати категорії роду у множині слід шукати в тому, що ці займенники в усіх непрямих відмінках множини (крім знахідного) мали форми, спільні для всіх родів. У займенниках так званої «м'якої» та «мішаної» груп у називному відмінку відбулося витіснення форм чоловічого і середнього роду формами жіночого роду, що закінчувалися на **-ѣ: моѣ, твоѣ, своѣ** та ін.

Форми двоїни вказівних, присвійних, означальних займенників здавна почали витіснятися відповідними формами множини. Навіть у староукраїнських пам'ятках зрідка ще фіксуються форми двоїни, але послідовності у їх вживанні вже не спостерігається. Сучасна українська мова втратила назавжди форми двоїни від цих займенників. Лише в означальному займеннику *весь, увесь* в орудному відмінку множини збереглася флексія двоїни *-ма: всіма* (пор. давню форму давального-орудного двоїни: **вьсьма**).

2.3. Словотвір займенників

Українські займенники з погляду словотвору характеризуються рядом особливостей у порівнянні з іншими слов'янськими і праслов'янською мовами.

Вказівні займенники. Сучасні українські вказівні займенники *той, цей* утворилися з давніх вказівних займенників **тѣ, сѣ** шляхом приєднання до них прикметникових закінчень, що історично сягають означально-вказівного займенника **и, љ, ѡ**. Правда, у зв'язку з приєднанням до займенників **тѣ, сѣ** означально-вказівного займенника **и** повинна була б утворитися форма *тѣи, сѣи*, але оскільки більшість форм непрямих відмінків мали в корені

о, е, то ці *о, е* витіснили собою кореневі *ы, и* також і у формі називного відмінка. Таким чином, ці займенники пройшли такий шлях: *тъ-+и > тьи, съ + -и > сиш*, а далі через аналогію: *той, сей*.

З цих форм утворилися й сучасні українські *той, сей*, поширені як у літературній мові, так і в абсолютній більшості говорів. Форма *сей* виступає в літературній мові лише як другорядна. Основною в літературній мові виступає форма *цей*.

Заперечні займенники. У давнину заперечні займенники утворювалися шляхом поєднання відносно-питальних займенників із заперечною часткою *ни*: **никъто, ничъто, ничьи** та ін. Сучасна українська мова має заперечні займенники з заперечною часткою *ні*: *ніхто, ніщо, нічий, ніякий* тощо, але ця частка не є органічним продовженням старовинної частки *ни*. На українському ґрунті відбулося витіснення цієї частки часткою **нѣ-**, що вживалася колись для утворення неозначених займенників від тих же відносно-питальних займенників: **нѣкто, нѣчъто, нѣкьи** тощо. Взагалі в українській мові відбулося злиття старовинних неозначених займенників типу **никъто, нѣчъто** із заперечними займенниками типу **никъто, ничъто** в одну групу (у хорватській мові відрізняється *netko, nešto* і *nitko, ništa*). Обидві групи займенників, злившись, дали сучасні заперечні займенники *ніхто, ніщо, ніякий* тощо; при цьому старовинне творення неозначених займенників з часткою *ні* українською мовою втратилося і замінювалося новим творенням. Займенники *ніхто, ніщо* в непрямих відмінках у сучасній українській мові можуть мати залежно від наголосу як значення заперечних (з наголосом на корені: *ніко́го, нічо́го, ніко́му, нічо́му, нікі́м, нічі́м* і т. д.), так і неозначених (з наголосом на частці: *нікого́, нічого́, нікому́, нічому́, ніким́, нічим́* і т. д.) займенників, але в називному відмінку це лише заперечні займенники.

Неозначені займенники. На українському ґрунті виникло чимало новотворів неозначених займенників.

Із цих новотворів склалися неозначені займенники типу *хтось, щось, якийсь, котрийсь* тощо, що сталося шляхом приєднання до питальних займенників частки *сь* займенникового походження. Неозначені займенники почали утворюватися на українському ґрунті шляхом поєднання тих же питальних займенників з частками *де-* (мабуть, займенникового походження): *дехто, децо, деякий тощо, аби- абихто, абищо, аби який тощо*, а також частками дієслівного походження *будь-, -небудь*: *будь-хто, будь-що, який-будь, хто-небудь, що-небудь* і т. д.

Більшість із них засвідчуються українськими пам'ятками досить пізно, не раніше XVI ст., а деякі навіть починаючи з XVIII ст.

Означальні займенники. З означальних займенників цікавим є утворення займенника *інший*. Утворився він з давнього займенникового кореня *ин-* (*инъ, ино, инна*) за допомогою суфікса *-ьш-*, що вживався при творенні вищого ступеня порівняння прикметників: *ин + ьш + ин > інший*. Перші фіксації цього займенника в українських пам'ятках відносяться до XV ст. Досить важко з'ясовується утворення займенника *кожний*. Український означальний займенник *кожний*, *-а, -е*, що існує й у варіанті *кожєн, -на -не* (діал.: *кождий, куждий, каждий, кожний* та ін.), праслов'янського походження. Крім східнослов'янських (пор. староукраїнський *къжьдо, кожьдо, когождо. комужьдо*, білор. *кожны*, рос. *каждый*), він має однокореневі відповідники у західнослов'янських мовах (пор. польськ. *kazdy*, верхн.луж. *každy* чеськ. і слов. *každý*), а також у старослов'янській мові (*къжьдо*). Перша, коренева частина цього займенника, безсумнівно, сягає старовинного займенникового кореня *къ-* (жін. р. *ка-*, сер. р. *ко-*; пор. *къто, кын* та ін.), яка поєднувалась із словотвірною часткою *-жд-* і прикметниковим закінченням *-ь, -о, -а* чи *-ьин, -ою, -аю*.

Означальний займенник *весь* сягає давнього *вьсь*, на ґрунті української мови він часто ускладнюється префіксом-прийменником *в (у)*: *ввесь (увесь)*; від нього утворився шляхом поєднання з іншим займенниковим коренем також займенник *всякий, усякий* (*вьсь* + питальний займенник *къ + и*). Від займенника *весь* маємо також в українській мові утворення з прикметниковим суфіксом *-еньк-* - *всенький*, що часто виступає в уснорозмовному вжитку.

Присвійні займенники. Присвійні займенники не потребують спеціальних пояснень щодо їх словотворення. Тут цікаво відзначити лише використання форми родового відмінка означально-вказівного займенника *и, ѿ, га* у функції присвійного.

Форма родового відмінка цього займенника виступає в певних синтаксичних конструкціях у функції присвійного займенника в усіх слов'янських і в інших індоєвропейських мовах. Використовується широко у функції присвійного займенника форма родового відмінка сучасного предметно-особового займенника і в українській мові: *його мати, її батько, їх син* та ін. В українській мові у множинній формі поруч з *їх* виступає також новоутворення, що виникло шляхом ускладнення даної форми прикметниковим суфіксом *-н-* та флексією *-ій*: *їхній*. Це займенникове утворення, зокрема, поширене в уснорозмовному вжитку.

2.4. Висновки

Огляд історичного розвитку займенників свідчить, що вони, як і іменники, зазнали відчутних змін. Ці зміни спостерігаються, хоч і не однаковою мірою, в усіх групах займенників як іменної, так і прикметникової відміни. Відбулися зміни фонетичного характеру, що видозмінили ряд займенників. Сталися й власне морфологічні зміни. Зокрема, втратилася двоїна, зникли енклітичні форми займенників, хоча в говорах вони подекуди зберігаються. У так званій прикметниковій відміні займенників утрачена категорія роду в множині, відбулося вирівнювання форм твердої групи за аналогією до м'якої й навпаки. Відбулося також уодноманітнення флексій тощо. Зазнав різних змін і словотвір займенників, зміни найбільше торкнулися неозначених, означальних та й інших займенників (новотвори: *хтось, щось, дещо, абихто, абиякий, будь-який, будь-що, інший, їхній* та ін.). Усе це підкреслює даліше вдосконалення граматичної будови української мови в системі займенників.